

Hunlar ve Xiongnu*

Huns and Xiongnu

Étienne de LA VAISSIÈRE
Çev.: Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ**

I. Hunlar, Xwn ve Xiongnu

1. Maenchen-Helfen ve Bilimsel Bir Sahanın Doğuşu

Yaklaşık 250 sene önce de Guignes, *Histoire Générale des huns, des turks, des Mongojs et des autres Tartares Occidentaux (1756-1758)* adlı eserinde Hunlar ve Xiongnu'yu 匈奴 açıklamaya çalışmıştı. Bu varsayım üzerine önemli bir tarih yazımı ortaya çıktı. Ancak O. Maenchen-Helfen elli sene önce bir dizi makalede bu varsayımı tamamen reddederek, güçlü bir şekilde Hunlar ve Xiongnu arasında bir bağ olmadığını ortaya koymuş ve geçici olarak bu tartışmalara bir son vermiştir. Maenchen-Helfen'in makaleleri şimdi geçerli olan bütün tarih yazımının temelini oluşturmaktadır. Sovyet arkeolojisi hakkında eşsiz bilgi birikimiyle Maenchen-Helfen, Avrupa Hunlarının tarihini bağımsız bir saha hâline getirmeyi başardı. Yazarın bütün makaleleri şu amaca yönelmektedir: Hunları ve Hunların tarihini analiz etmek için Hun meselesini, bunların Asya kökeni hakkında sonu gelmeyen sorundan kurtarmak. Belki de bu gerekli idi: Bilimsel bir alan genellikle kendinden önceki alanları yıkarak ortaya çıkar ve her bakımdan Maenchen-Helfen tarafından ileri sürülen çıkarımların bir ilerleme olduğu kesindir. Bununla birlikte Maenchen-Helfen bu işte şüphesiz biraz daha ileri gitti. Bugün yeni merkezi Asya kaynakları ile sadece Hunların eski Xiongnu İmparatorluğu'nun varisleri oldukları ilan eden de Guignes'nin politik sezgilerini güçlendirmek değil; aynı zamanda Hunların, Xiongnu'ların bir parçası olduğunu göstermek mümkün görünmektedir.

1945 tarihli birinci makalesinde Maenchen-Helfen Hun meselesinin uzmanlarınca az tanınan Shiratori'nin değerlendirmelerini yeniden ele almış ve Hunların ve Xiongnu'ların kimliklerini göstermek için tarih yazımının dayandığı başlıca Çince metnin 魏書 (*Weishu* 102.2270) anlamını tamamen bozacak şekilde açıklamalar eklendiğini göstermiştir: Hirth'ün de daha önceleri gösterdiği gibi Eskiden Yancai 奄蔡 olarak adlandırılan ve Xiongnu hükümdarı Huni tarafından hâkimiyet altına alınan Sute ülkesi 粟特 Hunlar tarafından hâkimiyet altına alınan Alanların Kırım Soğdiyanası değildi; fakat İç Asya'nın Soğdları Çince metinde yanlış bir şekilde Alan halkının eski adı olan Yancai'ye yaklaştırılmıştır. Böylece Hunlar ve Xiongnu arasındaki yakınlaştırmaların metinsel bir temelden yoksun olduğu görülmektedir.¹

* Étienne de la Vaissière, "Huns et Xiongnu", *Central Asiatic Journal*, 49 (2005), s. 3–26.

** Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ozgurjilmaz@gumushane.edu.tr

¹ Maenchen-Helfen, 1945, Shiratori'yi kullanarak 1928, s. 98 ve devamı. Aynı konu hakkında bk. [Enoki 1955: 45] ve devamı. Diğerleri ondan önce ikinci bir görüşün yanlışlığını göstermişlerdi -bu görüş

Bununla birlikte 1948 yılında İran uzmanı W. Henning 313 tarihini taşıyan bir metnin, Nanaivandé adlı Soğdlu bir tüccar vasıtasıyla Kansu Geçidi'nden Semerkand'a gönderilen bir mektubun yeniden değerlendirmesini yayınladı. Bu mektup *Eski Soğd Mektupları*'nın ikincisiydi. Henning burada mümkün olduğu oranda kesin bir şekilde bu metinde anlatılan Çin'in kuzeyindeki Xwn yağmacılarının, ki bu ismi Batı kaynaklarındaki Hunlardan ayırmak imkansızdır, Jin Hanedanına son veren Xiongnular olduğunu gösterdi. Xiongnuları *Xwn* olarak isimlendiren bu yeni belge Maenchen-Helfen'in tezine tamamen karşı bir görüş ortaya çıkardı [Henning 1948].

Bu metin bizi meşgul eden meselenin merkezinde yer almaktadır ve ondan nasıl bir çıkarım yapılacağı ortaya konulmalıdır: Aslında IV. ve V. yüzyıl Avrupa Hunlarının gerçekten Hun adına sahip olduklarına şüphe yoktur ki kendileri de bu şekilde isimlendirilmişlerdi. Bütün Batı kaynaklarının bu manada hemfikir olmaları bir kenara, aynı zamanda bu isim çok hızlı bir şekilde batıda Balkanlara ya da Kafkasya'nın güneyine doğru gerçekleşen Hun yayılmasından etkilenen halklara göre de aynıdır. Bu saydıklarımız bunları ortaya çıkaranların bizzat Hunlar olduğunu göstermektedir. Bu kelime tam olarak Soğdlu tüccarın kullandığı kelimedir. Bundan dolayı iki ihtimalden biri karşımıza çıkmaktadır:

- Ya Nanaivandé bu kelimeyi Xiongnu'ları bilerek belirtmek için kullanmakta, yani Xwn bu halkın gerçek olan isminin transkripsiyonu ki Xiongnu da bunun Çince transkripsiyonudur. Burada kabul etmek gerekir ki Hunlar, açıklanmayı bekleyen bazı şartlar içinde Xiongnu adını kullanmaya devam etmişlerdir,

- Ya da Soğdlu tüccar daha belirginleştirmek için burada başka bir kökenden gelen bir kelimeyi kullanmıştır. Bu durumda Xiongnular ile hiçbir bağ tasarlanamaz ve geriye neden Avrupa Hunlarının ve Soğdlu tüccarın aynı kelimeyi kullandıklarını açıklamak kalır.

Maenchen-Helfen pek çok defa bu şekilde bir çıkarıma karşı uyarılarda bulunmuştu: Burada ya sadece isimler ya da sadece etnografik ve arkeolojik gerçekler dikkate alınmalıdır. Fakat çok radikal bir şekilde sunulan bu tez kabul edilmezdir. Maenchen-Helfen karşı örneklere dair pek çok tekrar yapar. Buna göre oldukça açık bir şekilde Batı Roma ile Doğu arasında politik bir bağ bulunmaktadır ve Şarlıman, bu konuda ne denilirse denilsin Diocletianus ve II. Joseph gibi Romalı bir imparatordu. Bir ismin politik tarafı hiçbir şekilde göz ardı edilmemelidir; aksi takdirde politik bilimlerin tarihinin önemli bir kısmı önemsiz görülebilir. Bizanslılar Roma'nın varisleri olduklarını ilan ettiler ve siyasi tarihe de bu şekilde kaydedildiler. Hunlar da aynı şekilde Xiongnuların varisleri olduklarını ilan ettiler. Steplerin de fikirlere ve politik bir tarihe sahip olma hakkı vardır. Burada her şey bizi uygun bir isme götürmektedir ve bunun neden önemsiz görüldüğü de çok açık değildir.

Bu Soğdlu tüccarın ifadelerine dayanan meselenin zorluğunun bilinciyle Maenchen-Helfen 1955 yılında ilk yanıtı yayınladı: Burada salt *Testimoniun Sogdicum*'un isimsel karakterini belirlemek için II. *Eski Mektup*'un verdiği bilgileri Hunlardan ya da buna yakın isimlerden bahseden; fakat gerçek Hunlar ile hiçbir ilişkisi olmayan Grek-Latin metinleri ile karşılaştırmayı denemiştir [Maenchen-Helfen 1955]. Bu belirtilenlerin her biri üzerindeki derin analizleri sıralayan Maenchen-Helfen'in düşüncesi meseleyi çözmüş görünmemektedir: Xiongnuları Hun olarak adlandırılan ilk elden bilgilerin ve Hun şeklinde bir okumanın sadece bir tesadüf olduğu kitaplarda geçen bahisler ile mukayesesinin bunu zayıflatması olası değildir. Sadece *Xwn*

Xiongnu tarihinin küçük bir dönemini teşkil etmişti- Xiongnuların hükümdarlarından birinin M.Ö. 1. yüzyılda şimdiki Taşkent'in kuzeyine yerleşmeleri- Xiongnuların Batı'ya doğru olan göçlerinin kaynağı; bundan dolayı bu dönemin arkası olmadı [Daffinà 1969].

kelimesinin IV. yüzyılın başlarında Gansulu Soğdlu bir tüccar tarafından kullanılmasını anlatan dâhili bir açıklama Xiongnu'lar ile Hunlar arasındaki bağı reddetmeye götürebilir.

Bu açıklama H. Bailey tarafından ortaya atıldı: 1954 yılında Hint kaynaklarından *Hārahūn dīy* inceleyen bir makalede Bailey bir hipoteze ulaştı. Buna göre Soğdlu *Xwn*, *Hyaona* ve *Avesta*'da geçen düşman bir halkın adını almış olmalıdır: "Soğdların arasında daha sonra *Hiung-nular* için kullandıkları eski *Hyaona* adı yaşamış mıdır? Ya da bunu doğrudan *Hiung-nu* adından alan Soğd *Xwn*'u muydu? [Bailey 1954]. 1959'da Maenchen-Helfen bu fikir üzerinde kendi düşüncelerini özetleyerek sorunun çözümünün başka yerde aranması gerektiğini ve bu çözümün sadece isimlerin kimliğinde değil de etnolojik benzerliklerde yattığını vurguladı.

Bailey'in önerisini Maenchen-Helfen'in düşünceleri gibi görmemek gerekir. Fakat Maenchen-Helfen'in düşüncesi bizim üzerinde çalıştığımız mesele için gerçekten tek ilgi çekici olandır. Aslında Bailey'in başlıca amacı en azından, isimlerini doğrudan *Hyaona*'dan almış olmaları muhtemel olan *Xiongnu*'ların İrani karakterlerini ortaya koymaktır. Bu ise kimsenin takip etmediği bir şeydi.

Maenchen-Helfen bundan sonra *Eski Soğd Mektupları* ile ilgilenmedi. Hatta yazarın ölümünden sonra 1973 yılında yayınlanan *World of the Huns* adlı eserinde de bunların bahsi geçmemektedir. Maenchen-Helfen kendi düşüncesiyle hareket edip vesikalara dayanan hususları şüphesiz yeteri kadar belirtildiğini göz önünde tutarak Hunlar ile Xiongnu arasında dalgali bir fonetik bağın olma ihtimalini kabul etmeye kadar gitti.

2. Yeni Tarih Yazımına Göre II. Eski Mektup'taki Xwn'lar

Maenchen-Helfen'in fikirlerinin temelinde tartışmanın devam etmekte ve II. Eski Mektup bu çerçevede sorun olmayı sürdürmektedir. Öyle ki Sinor, Henning'in düşüncesini çürütmek istediğinde şunları yazmıştı: "*Bu tartışmadaki eksiklik bunun Hun adının sürekli olarak pek çok barbar ve uygar olmayan halklar için genel olarak kullanıldığı gerçeğine itibar etmemesidir. Mesela, Bizans kaynaklarında Macarlar ve Osmanlılar genellikle Hun olarak isimlendirilmişlerdir*" [Sinor 1990: 179]. Maenchen-Helfen'in 1955 yılındaki düşüncelerinin bir kısmını yeniden ele alan olayların bu sunumu, tarihin sıra dışı bir anlayışı üzerinde temellenmiştir: Kavimler Göçü'nün sonrasındaki örnekleri ele alan Sinor reddedilme riskine girmez; çünkü Hun adının genel bir kullanım hâline geldiği oldukça açıktır. Bütün mesele ise bunun ne zaman olduğunu ortaya çıkarmaktır. Sinor burada inandırıcı olmak için Hun adının IV. yüzyıldan önceki genel kullanımlarına başvurmuş olmalıdır.

Daffinà da II. Eski Mektup'u ele almış ve Bailey tarafından ortaya konulan görüş tarafında yer almıştır: Buna göre *Xwn*ya genellikle göçebeleri belirtmek için kullanılan *Hyaona*'nın Soğdça şeklidir ya da *Xiongnu*'ların adlarının bir transkripsiyonudur. İkinci olasılığı çürütmek için Daffinà "Xiongnu"nun Çince iki heceli formunun gerçek telaffuzu ve Soğdlu tüccarın bunu duyduğu *Xun* tarzı arasındaki farklılıkları hatırlatmaktadır. *Xwn* sadece Xiongnu adının lehçesel farklılıklardan kaynaklanan bozulmuş şekli olmalıdır ve Batı'da Hun adı ile olan uygunluğu sadece ses biliminin bir tesadüfüdür [Daffinà 1994: 13]. Fakat bu hipotezde *Xwn*, kesinlikle bölgesel olsun veya olmasın burada Çince yapının bir transkripsiyonu değil; ancak Xiongnu'ların kendilerini anlatmak için kullandıkları bir isimdir. Soğdlar Çinlilerden tamamen bağımsız olan Xiongnular ile doğrudan temas hâlinde olmuşlardı ve orijinal ismi transkripte etmişlerdi.² Çince yapının oluşumu karmaşık ve belirsiz olsa da bu kelimenin anlamının,

² Burada Yuezhi ya da Wusun arasında bir bağ olduğunu öngörebilir. Bu ise Çince transkripsiyondan bağımsızlığını hiçbir şekilde etkilemez.

(Xiongnu 匈奴: uluyan köleler) transkribe edildiği Çince'nin fonetik etkisi altında kaldığı kesindir. Fakat tamamen bağımsız olan *Xwn*'ün transkripsiyonunda, eğer tek ise, hiçbir değer taşımamaktadır.

Daffinà diğer taraftan *Xwn*'ün Hyaona'dan geldiği kabul edilen birinci ihtimalin tamamen // *Eski Mektup*'taki bir bahse dayandığının altını çizmektedir ki bu da bunun değerini sınırlandırmaktadır. Sinoraynı şekilde Bailey'in düşüncesini reddetmektedir.³

Yine de Bailey'in fikri, tarih yazımında Xiongnu ve Hunlar arasındaki bağın ve // *Eski Mektup*'ün şahitliğinin yokluğuna dayanan tezi korumaya müsaade eden tek fikirdir. Eğer bunun doğal bir tesadüf olduğu fikrini bir kenara bırakırsak, Daffinà'nın pozisyonu kendisinin de kabul ettiği gibi çelişkili bir hâl alır. Böylece sadece Bailey birbiriyle tutarlı bir tarzda neden Nanaivandé'nin bir hataya düştüğünü açıklamaktadır. Zira, eğer Nanaivandé bizi yanlış yola götürmüyorsa Avrupa Hunları, Xiongnu adını kullanmaktaydılar.

3. Hun, Yaygın Bir İrani Terim Mi?

Soğdça'daki *Xwn*'ün *Avesta*'daki *Hyaonā*'dan geldiği şeklinde en sade biçimde ifade eden Bailey'in düşüncesi cazip gözükmemektedir. Bu fikir yakın zamanda S. Parlato tarafından yeniden ele alındı ve geliştirildi. Parlato'nun çalışması, Xiongnu'lar ile alakalı olarak, Soğdlar tarafından *Xwn* teriminin kullanımını izah edebilen güncel ve tek ayrıntılı teşebbüstür [Parlato 1996]. Parlato, *Hyaonā*'yı sade bir isimden çok İran dışında merkezileşmeye karşı bir sınır direncini ifade eden ve belirli bir halk için kullanılmayan bir sıfat olarak görmektedir. Edebî ve epik bir karaktere sahip olan bu isim stepte Parth İmparatorluğu'nun ozanları tarafından yayılmış olmalıdır. Bu kelime İskit-Sarmat dünyasında sıra dışı bir kabul görmüş ve burada düşman ve şeytani göçbeleri anlatmak için genel bir terim olarak kullanılmıştır.

Bu tez temelde, tek bir kabile grubunun Avrasya ve İç Asya'nın arasından tahmini bir yayılması tezinin yerini almaktadır. Diğer bir ifade ile bu yayılma oldukça erken; ancak İskit-Sarmat kabilelerinin geçtiği aynı mekânda ortaya çıkmıştır. Burada yer değiştirmiş olanlar Hunlar olmayabilir; zira bu ad İran dilinin konuşulduğu bir kültürün bileştirdiği step coğrafyasında görülen genel bir ad olmalıdır.

Bu tezin pek çok güçlü noktası bulunmaktadır: Bu tez, Nanaivandé tarafından *Xwn*'ün kullanılmasını ortaya koyması bir yana, Sasani kaynaklarındaki *Hyon*'u, muhtemelen Hintçe'deki *Hün*'ü ve özellikle Hunların bahsinin geçmesinden iki yüzyıl önce Batlamyus'un Don nehri yakınlarında *Χοῦνοί*'den bahsetmesini iyi bir şekilde açıklamaktadır. Tez tartışmasız bir şekilde pek çok problemin çözümünü sunmaktadır. Yine de ben bunun yanlış olduğunu düşünüyorum.

Filolojik olarak bahsedecek çok az şey vardır. Fikirlerini iyi bir şekilde sunamayan Bailey, sadece *Hyaona* ile *Xwn* arasında hiç tartışılmayan bir bağ olabileceğine dair bir tez ortaya atmıştır. Aslında *Xwn*'ün dışında, burada mukayese yapılmasına imkân verecek ölçüde, içinde *hy-* olan çok nadir *Avesta*'daki kelimelerden türeyen hiçbir Soğdça kelime bilmemekteyiz.⁴ İlk başta olan *Avesta*'daki *h* harfi Soğdça'da kaybolmuştur ve bu durumda Soğdca'dan türeyen de *X* harfi ile başlamamalıdır. Diğer taraftan, kelimelerin içlerinde yer alan *Avesta*'daki *hi* ve *hy* harfleri de kaybolmuştur. Fakat burada bazı istisnalar vardır. Kelimenin başında yer alan *hy-*

³ Sinor sadece IV. yüzyılda Sasanilerin rakibi olan Chionitlerin içinde Hyaona'nın soyundan gelenleri görmektedir: Chionitler ve Hunları tanıyan Ammianus Marcellinus bu ikisi arasında hiçbir zaman bir ilişki kurmaz [Sinor 1990: 179].

⁴ Bu noktayı bana nezaketle açıklayan Nicholas Sims-Williams'a teşekkür ederim.

için benzer durumlar bulunmamasından dolayı bunun *Hyaonâ*dan türediği konusunda emin olunabilir. O hâlde, buna dayanan Bailey'in düşüncesi de çürütülebilir. Pek az muhtemel olmasına rağmen, biz *Xwn*'ün *Hyaonâ*dan gelmesi ihtimalini filolojik olarak tamamen göz ardı edemeyiz.

Soğdların dini tarihleri açısından aynı şekilde çok fazla şeye sahip değiliz: Penjikent sokaklarındaki ayin alayında taşınan ve muhtemelen *Avesta* olan kutsal bir elyazması kitabın resmine sahip olsak da Soğdca'da bilinen Zerdüşt metinleri birkaç satırda özetlenmektedir. *Avesta*'daki *Hyaona* figürünün Soğd dininde oynadığı rolü bilmek mümkün değildir [de la Vallisere-Riboud 2003].

Burada eleştiri tarihsel olmalı ve şu hususları ele almalıdır:

1. *Hyaonâ*'nın önemi üzerine: *Avesta*'da elbette *Hyaonâ*'lar önemli düşmanlardır; fakat bunlar önemli hiçbir rol oynamamaktadırlar: O hâlde bunlar neden düşman göçebeleri anlatmak için pan-İrani bir isim seçtiler? Bu rol daha önce *Tuiryalar* tarafından üstlenildi mi? Sasani İran'ı kadar derinden Zerdüşt olan bir ülkede, Pehlevi kaynaklarında Chionitleri anlatmak için *Hyon* şeklindeki eski *Hyaona* terimini yeniden canlandırmak makul görünmektedir. Bu dini bağlam özellikle de hiçbir şeye Zerdüşt diyemeyeceğimiz stepte ve diğer yerlerde tamamen eksik bulunmaktadır.

2. Yayılma şekli üzerinde, eğer bu epik ve doğrudan dini değerden yoksunsa: Hiçbir şey steplerde Parthlı saz şairlerinin sıradan bir rolünü kanıtlamaz ve bu onların Balkanların kuzeyinde yerleşik olan bir kabile tarafından *Hyaonâ*dan türemiş (varsayımsal) özgün bir isim olarak benimseten ya da onu Hotan'a kadar yayan bir nüfuzlarının olduğunu göstermektedir.

3. Özellikle genel karakter üzerinde: Eğer *Hun* terimi genel bir kullanım ise, göçebe İskit-Sarmat soyundan gelen halkların bunu kullanmaması nasıl olmuştur (Osset Hunlar nerededir?) ve daha açık bir ifade ile V. yüzyıl öncesi bu terimin nadir kullanımı nasıl olmuştur ve bu terim hiçbir zaman tam olarak genel bir ifade olmamış mıdır? Nihayetinde eğer *Hun* terimi genel bir kullanım ve İran kökenli ise Avrupa Hunları kendileri için bunu nasıl kullanmışlardır?

Bu son nokta üzerinde S. Parlato biraz daha ileri gider: Karşı görüşe cevap vermek için Avrupa Hunlarını İran dilini konuşan İskitler yapmakta; ancak Gotların talanlarından önce Güney Rus steplerine dikkati çekmemektedir. Burada daha açık bir şey varsa bu da Maechen Helfen'in uzun bir zaman önce gösterdiği gibi, Hunların İran dilini kullanmadıklarıdır [Maechen-Helfen, 1973: 376, 443]. Onların şahsi isimlerinin İrani bir kökenle açıklanması doğru bir yaklaşım değildir. Onların İrani genel bir ismi kullanmaları için hiçbir sebepleri yoktu ve hatta bu ismi kendi üzerlerinde uygulamaları için daha az gerekçe vardır. Her halükarda İran dilini kullandığı varsayılan bu halkın neden kendisini aynı şekilde varsayımına dayanan ve oldukça olumsuz bir çağrışım yapan terimler ile ifade ettiğini yanlış bir şekilde anlamaktayız. Bu nokta, bana göre tek başına, genel bir kullanımı olan İrani bir isim hipotezinin eldeki verileri açıklayamadığını ve öne sürülen yayılma tarzına çok az katkı yaptığını göstermeye yeterlidir.

Bu kelimenin genel karakteri varsayımı üzerine bir paradoksu başlatarak biraz daha ileri gidelim: Sadece *Hun* genel bir kullanım değil; aynı zamanda Hotanca'da olduğu gibi Soğd dilindedir. Diğer bir ifade ile yeni araştırmaların Bailey ve Parlato'nun tezlerini doğruladığı ve Daffinà'nın çekimsizliğini de geçersiz yaptığı görünmektedir: *Xwn* sayısız Soğd metninde belgelendirilmektedir. Bunun yanı sıra II. *Eski Mektup*tan burada kronolojik bir sıra ile alıntı yapılabilir.

-II. *Eski Mektup* gibi, Tarım Havzası'ndan gelen ve yayımlanmamış mektubun bir bölümü (ve paleografyanın yardımıyla muhtemelen aynı tarihlere denk gelmektedir): *Xwn* belirlenmesi mümkün olmayan bir bağlamda bulunmaktadır.

-Yukarı-İndus Soğdlarının yazılı resimlerinin onomastiğinde bulunan 16 belirtmenin tarihi yoktur; ama biz bunların (paleografya ve gramerden kaynaklanan nedenlerden ve Türk isimlerinin yokluğundan dolayı) III-V. yüzyıla ait olduklarını varsaymaktayız: Bundan daha ilerde bahsedeceğim.

- VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Mugh Dağı belgelerinde 7 bahis.

Bu verilerden hareketle *Xwn* açık bir şekilde genel bir isimdir: Bu terim Soğdların kuzey ve doğusunda olan göçebe Türkleri ifade etmekte ya da onomastiktir [Maechen- Helfen 1973: 376, 443]. Aynı şekilde Bailey *Hun'dan* bahseden dört Hotan metnini ortaya çıkardı: En azından bunların üçü bunu genel bir anlamda kullanmaktadır [Bailey 1985: 25-41]. Bunların dördüncüsü daha anlaşılmalıdır ve muhtemelen VII. yüzyıla aittir ve bundan dolayı genel bir kullanımdır.

Fakat *Hun* teriminin tartışmasız bir biçimde bütün bu genel ifadeleri IV. yüzyılın sonrasındadır. Bu ifadeler kelimenin bu tarihten önceki genel karakterini göstermekte faydasızdır; çünkü bu ifadeler Hunların İç Asya ve Avrupa'da yayılmaları ile ilişkilendirilmelidir. Diğer bir ifade ile Nanaivandé'nin bu göçebelerin gerçek isimleri ile hiçbir bağı olmayan *Xiongnu'lara* genel bir isim verdiğini göstermek için sadece Kavimler Göçü'nden önceki bilgileri kullanabiliriz.

4. Kavimler Göçü'nden Önce Hun Bahisleri: Zhu Fahu'nun İfadeleri

Kesin olarak Kavimler Göçü'nden önceye tarihlenen ve terimin geçtiği bahisler şunlardır:

- Batlamyus'un Avrupa Sarmatlarının tasvirinde Don Nehri civarında Roxolan'a yakın *Xoñvoi* adlı küçük bir kabilenin bir bahsi,

- III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyılın başlarında Çinceye çevrilen İki Hind Buddha metni ki bunların tercümelerinde *Hūna*, *Xiongnu'dan* çıkarılmıştır,

- II. Eski Mektup

Batlamyus'un bahisleri konuya hiçbir şekilde katkı yapmamaktadır: Öte yandan tamamen bilinmeyen bu kabile eğer gerçekten Alanların bir alt grubu olan Roxolanların komşuları ise genel bir terimden olduğu kadar *Xiongnu'ların* İç Asya'da görülmesinden de isimlerini almış olabilirler. Buradan, stepte çok sık olduğu gibi kendilerini yüceltmek için çok muteber bir ismi alan Alanlar da göç etmiştir.⁵ Burada hiçbir veri bir ayırım yapmaya izin vermediği için tesadüf ihtimali göz ardı edilememelidir. Metodolojik hata, Batılıların kesinlikle aşına oldukları bir kaynağa dayanan bir bahisten ileri gelmektedir; ancak bu durumda bu bahis kullanılamaz.

Hintçe bahisler ve bunların Çince tercümesi çok ilgi çekicidir. *Tathāgataguhyā-sūtrave Lalitavistara*'nın ikisi de listelerinde *Hūn'dan* bahsetmektedirler. Bu dillerin birincisinde *Tahtāgata* değişik ülkelerden ve ırklarda insanlara ders vermektedir; yazıların listesinde yer alan ikincisi ise Buha'nın biyografisidir ve burada ise Çocuk Buddha efendisine ders vermektedir. Bu metinler IV. yüzyıl öncesi metinlerdir ve birincisi kayıp olsa da bunun, parçalarında Hu-na dersi veren Tibet çevirisine sahibiz. Metin bu haliyle bizi ilgilendirmektedir. İkincisi ise muhafaza edilmektedir. Bunların ikisi de Dunhuang'lı bir keşiş olan Zhu Fahu (法護) tarafından, ilki 280, ikincisi de 308 yılında Çinceye tercüme edilmiştir.⁶ Her iki durumda da Zhu Fahu *Hūn'dayı* *Xiongnu* olarak göstermektedir.

⁵ Fenomen biraz daha sonra ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Sahte Avarlar.

⁶ Taisho Tripitaka, c. II, no. 310大寶積經 ve c. 3, no. 186普曜經.

Bu bahisler pek çok araştırma alanı ortaya çıkarmaktadır:

1. Miladi devirlerin başında Budist metinlerinde *Hūn*a terimi neden yer alıyordu?
2. Bu metinlerde genel bir isimden bahsediliyor muydu?
3. Zhu Fahu neden onu *Xiongnu* şeklinde tercüme etmiştir?

*Hūn*a Hintçe kelimelerden biri değildir ve bu iki bahis bilinen en eski bahislerdir. Bu terim daha sonra kuzeybatıdan gelen ve V. yüzyılda Hindistan üzerine çullanan istilacıları belirten yazmalarda ve edebî metinlerde (*Mahābhārata*) yeniden ortaya çıkmıştır.

Lalitavistara metni de bu şekilde az kullanışlıdır, o kadar ki bu yazı listesi hayal ürünü şeylerden alınmıştır. En çok *Hūn*ların burada Çinlilerle komşu olduklarının altını çizebiliriz. Bu ise *Tathāgataḡuhyā-sutrā*dan oldukça farklı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Orijinal metin kaybolmuştur; fakat bunun Tibet çevirisinin aslına sadık kaldığını söylemek için hemfikir olabiliriz. Tibet çevirisi şunları vermektedir:

"Kaça (doğrusu: Çaka) Pa hu pa (doğrusu: Pahlava) Thogar Yamana Kam po ce Khaça Hu naRgya-yul Da ra ta..."

Bunun arkasından Hint coğrafyasının yarı hayali halklarının gelmesi bizi orijinal Hintçe bir metnin olduğunu varsaymaya sevk etmektedir:

"Çaka, Pahlava, Tukhara, Yavana, Kamboja, Khaça, *Hūn*a, Cîna, Darada..."

*Tathāgataḡuhyā-sutrā*nın Çince çevirisine gelince bu aşağıdaki metni vermektedir:

" Shi ırkı 釋 [Çaka için Çakya], Anxi 安息, Yuezhi 月支, Daqin 大秦, Jianfu 劍浮, Raodong 擾動, Quici 丘慈, Yutian 于闐, Shale 沙勒, Shanshan 禪善, Wugi 烏耆, ve önceki ve sonraki krallıklar [Turfan Bölgesi], Xiongnu 匈奴, Xianbei 鮮卑, Wu 吳, Shu 蜀, Qin 秦, Mo'lar 麼, Yi'ler 夷, Di'ler 狄, Taluoduo'lar 他羅多, Cahiller, vahşiler ve diğ..." [Levy 1905: 289].

釋種。安息。月支。大秦。劍浮。擾動。丘慈。于闐。沙勒。禪善。烏耆前後諸國。匈奴鮮卑。吳蜀秦地。諸麼夷狄。他羅多愚民野人

Bu Hintçe listenin yapısı tamamen açıktır: Metnin başı Hintli yazarların tasarlayabildikleri kadar yabancı halkların bir panoramasını oluşturmaktadır. Bu halklar hayal ürünü, uzak bir geçmişten çıkan, yarı efsanevi ve nihayetinde de ülkelerinden çıkarılan kavme karşı koymaktadırlar. Himalayalardaki Khasalar, Hindikuş'taki Kambojalar, Grekler, Baktriyalılar ve Parthlarda olduğu gibi etnik ve coğrafi bir gerçekliği olan bir halktan bahsedilmiyorsa *Hūn*ların listenin başında yer alması için hiçbir neden yoktur. Her ne kadar büyük bir ölçeği olsa da bu son terim, Hintlilerin gözünde iyi sınırlanmış kültürel ve coğrafi bir anlama sahiptir. Diğer taraftan bu terim Sankrit edebiyatında, destanlarda, kanunlarda ve dini metinlerde de görülmektedir.

Yine de *Hūn*alar daha önceki edebiyatta hiçbir şekilde yer almamaktadırlar ve onların bu listedeki varlığı, Hint kültürüne özgü dünyanın bölünmesi çerçevesinde açıklanabilir. Bununla birlikte *Hūn*alar, bu dönemde isimlendirilmesi gereken büyük etnik veya coğrafi bölümlerin metninde önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu liste açık bir şekilde tarihlendirilebilir: Liste M.Ö. İyüzyıl öncesini ya da Kuşanların Hindistan'ı fethetmesinden önce Parthların, Yunanlıların ve Sakaların Hindistan bir arada yaşadığı miladi dönemin başlarını yansıtmaktadır. Çin tarafında zamanın politik güçleri arasında *Hūn*lardan bahsedilmektedir. Diğer bir ifade, bize Xiongnu'yu veren *Hūn*ların Çince tercümesinden bağımsız olarak, burada ilgili bahislerin kronolojik olarak

böyle bir anlam ortaya çıkardığı ve adının aşağı yukarı *Hün'dya* yaklaşılabildiği Asya'nın tek büyük imparatorluğu olan Şanyü imparatorluğu daha muhtemel bir adaydır: *Tathāgata*ların insanlara öğrettiği diller arasında Çince, Parthça ve Grekçenin yanında Xiongnu dili de bulunmaktadır.

*Hün'dn*ın Xiongnu şeklinde tercümesi bu tespiti açıkça güçlendirmektedir. Bu Çin tarzı, *moresinico*, tercüme dalgalı ve genel bir yorumlama değildir: Çince düşüncesi çerçevesinde bir anlam ortaya çıkaran Hintçe metindeki bütün isimler, tercüme ya da transkripsiyon ile terim çıkarılmış ve muhtemelen 280 tarihinin şartlarını bir yansıtan politik bir güncelleme ile belirtilmiştir. Sadece Hint düşüncesi ile ilişkilendirilen isimler silinmiş (*Khasa*) ve yerine başkaları gelmiştir. Böylece Pehevillerin Arsakid Parthlar, Tukharaların Yüezhiler, Yavanaların Grekler (Daqin, aşağı yukarı Doğu Roma İmparatorluğu, diğer bir ifade ile Hellen dünyası) ve Çinlilerin Qinler olduğu gibi bu metinde hiçbir şey *Hün'a*ların Xiongnular oldukları konusunda şüpheye mahal vermemektedir. Zhu Fahu, *Hün'dy*ı genel bir isim olarak görmemiştir. Zhu Fahu'nun *Hün'a*ları daha uzakta, bir listenin yarı tarihi kısmında gösterme imkânı vardı. Kendisi için bir anlam ifade etmediği bir zamana derinlemesine incelemekte tereddüt etmediği bu listede Çin'in kuzeyinin erken antik dönemdeki halkları olan ve Barbar halklar için genel bir isim fikrine uygun düşen Mo, Yi ve Di'ler yer alıyordu. Zhu Fahu bu isimleri Hintçe metne eklemiştir. Basit bir şekilde bir Dard ismi olarak *Khasa* adında olduğu gibi, bunun kopyasını yapmış, çıkarmış ve başkalarıyla değiştirmiş olmalıydı. Ancak O bunların hiçbirini yapmadı; fakat *Lalitavistar'da* olduğu gibi *Hün'dy*ı Xiongnu'dan çıkarmıştır.

Zhu Fahu bunun daha ilerisine gitmiştir: *Hün'dn*ın orijinal metindeki belirgin politik anlamını tamamen tasdik edecek bir biçimde bu terimi ortaya çıkarmaktadır. Doğrusu daha yakından bakıldığında bunlar *Tathāgataguhya-sutrā*da *Hün'dya* uygun düşen iki Çince isimdir. Bu isimler Xiongnu ve Xianbei'dir. Öyle ki 280 yılında Xianbei'ler orijinal metnin yazıldığı dönemde Xiongnu'ların bulunduğu yerde bulunmaktadır.⁷ Bunlar Çin'in kuzeyindeki steplerden gelen ve Xiongnu'ların yanında daha güneyde Shanxi'de bir araya gelen başlıca düşman göçebelere. Diğer bir deyişle Zhu Fahu, Xianbei'yi *Hün'dn*ın normal tercümesi olan Xiongnu'ya ekleyerek (*Lalitavistar'da* aynı tercüman tarafından gösterildiğini hatırlayalım) *Hün'a* terimini siyasi olarak açıklar: Xianbei'ler yapısal olarak daha önceden Xiongnu'ların gerçekleştirdiği politik bir rol oynamaktadırlar. Ayrıca Zhu Fahu şu terim için benzer bir yol izlemektedir: Cına, 吳蜀秦地. "Wu, Shu, Qin Toprağı"ndan çıkarılmıştır. Wuve Shu III. Çin yüzyılında iki Güney Çin krallığının (aşağı Yangzi ve Sichuan) adıdır ve bunların sonuncusu olan Wu, tam olarak 280 yılında yıkılmıştır. Burada Qin aynı zamanda Cına'yı göstermekte; fakat burada şüphesiz Kuzey Çin'deki gibi bir anlam ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile *Hün'a*ların Çin'in kuzeyinde yapacak hiçbir şeyleri bulunmamaktaydı.

Sonuçta *Hün'a* teriminin bu metinlerde kullanımı açık bir politik anlam taşımaktadır. Bu terimin Xiongnular için kullanımı ise onların İç Asya prenslikleri ve Çin'in büyük göçebe düşmanları oldukları bir döneme kadar çıkmaktadır. Hintli yazarlar mantıklı bir şekilde bunları listelerine dâhil etmişlerdir ve Zhu Fahu da doğal olarak bu terimi Xiongnu'dan çıkarmıştır.

Zhu Fahu'yla çok fazla ilgilenilmedi: Yine de Zhu Fahu III. yüzyılda Çin'e Budizm'i tanıtan Dharmarakş'dan bahsettiği için oldukça iyi bilinmektedir [Zürcher 1972: 65-70]. Efendisinden aldığı Zhu adına rağmen Zhu Fahu nesiller boyu Dunhuang'a yerleşmiş olan Bactriyalı bir ailedendir ve bu aile tamamıyla Budizmin Çin'e yerleşmesini sağlayan büyük tüccarların dönemini temsil etmektedir. Zhu Fahu Çinleşmiştir; ama derin bir şekilde, pek çok seyahatler

⁷ Örnek olarak bk. [Yu 1990: 149].

yaptığı İç Asya'ya bağlı kalmış ve buradaki "tüm" dillere vakıf olmuştur. O başlıca Gansu ile olan bağlarını muhafaza etmiş ve merkezi Çin'e yerleşmesinden sonra düzenli olarak Dunhuang'a gelmiştir. Başka bir ifadeyle, bir nesil bunları birbirinden ayırsa ve Zhu Fahu açık bir şekilde Çin ortamıyla bütünleşse de Nanaivandé ve Zhu Fahu tamamen farklı ortamlara ait değillerdi. Bunların ikisi de İran dilini bilen ve göç etmiş kişilerdi. Bailey ve Parlato'nun tezine göre bu ikisi *Xwn* veya *Hün* adıyla genel bir anlamda anlamaktaydılar: Fakat böyle değildir. Zhu Fahu bu kelimeyi açıkça kullanmakta ve onun kullanımı, *testimoniumsgodicum*'un en vasıtasız yorumunu tamamen kuvvetlendirmektedir. Her ikisi için Hunlar Xiongnu'lardı.

Burada tartışmanın sonu gelebilir: Kuzey Çin Xiongnuları hakkında Nanaivandé'nin *Xwntu* kullanmasını açıklamak için öne sürülen hipotez bir örneğe dayanmamaktadır. Bu hipotez ne Avrupa Hunlarının adını ne de Hint metinlerindeki *Hūn* terimini açıklayamadığı gibi ortaya konulan yayılma yollarının da hiçbirine dayanmaz. Hintli yazarlar ve Zahu Fahu, Xiongnu'yu, genel bir isim olma ihtimalini dışarıda tutan bir biçimde Hunlardan çıkarmaktadır. Nanaivandé'nin Xiongnulara *Xwn* adını vermesinin sebepleri vardı. 370 yılından itibaren Avrupa'ya varan Hunların Xiongnu adını kullanmaları Maenchen-Helfen'in yazdığı aksine anlamsız değildir. Mevcut bilgilerle bunu ispat etme külfeti, Avrupa Hunları ile Xiongnuları kökünden birbirinden ayırmak isteyenlere kalmaktadır.

Biraz daha ileri gitmek için İç Asya ile ilgilenmek gerekmektedir. Hunlar 370 yılında Volga bölgesinde, Uzakdoğu'dan gelen eski bir imparatorluk ismini muhafaza ederek ortaya çıkmış ve doğudan gelmişlerdir. Bunu bütün Grek-Latin kaynakları göstermektedir ve Maenchen-Helfen bu hadiseyi hatalı bir şekilde küçümsemiştir.⁸ Hunlar ve Xiongnu'lar arasında tam bir farklılık olduğunu düşünenler, sözde Karadeniz kıyılarındaki Hunların İç Asya'da bulunmasının nasıl mümkün olduğunu açıklamaktan sakınılmaktadırlar.

Oysaki İç Asya hakkındaki bilgiler Maenchen-Helfen ve Bailey'den beri döneminden beri geniş manada elden geçirilmiştir. Bu bölgedeki Hun tarihi için elli sene önce nüvizmatik ya da yazılı kanıtların önemli bir kısmı bugün artık kabul edilemez bilgilerdir. Bunun yanı sıra arkeolojik bilgilerimiz de son derece iyi durumdadır. Bundan dolayı ben bu yeni verileri tanıtmak ve bazı hipotezler ortaya koymak istiyorum:

⁸ [Maenchen-Hefen 1973: 444-447]. Jordanes hakkındaki düşünce özellikle tuhaftır. Jordanes, Hunları biraz daha doğuya Seres taraflarına yerleştirmektedir ve Maenchen-Helfen, Jordanes'in bu yeri ortaya çıkarmasını öteki pek çok örnekte olduğu gibi Cassiodore'dan aldığı hipotezini ortaya atmıştır. Maenchen-Helfen de bizzat Périégese'i Denys'den almış olmalıdır. Bunların hiçbir kanıtlanmamıştır. Fakat daha sonra Maenchen-Helfen hiçbir Périégese yazmasının Hun adını vermediğinin ve çağdaş yayınların, yayıncı Müller'in düzeltmelerine bağlı olduğunun altını çizmektedir. Eğer Hun adı orada bulunmuyor idiyse Jordanes ya da Cassiodore bunu nasıl buradan aldılar? Nihayetinde Seres ve Hun adları Denys'in metinlerinde birbirine hiç yakın değildir ve Maenchen-Helfen, Cassiodore'un bu metindeki halkların listesini azalttığını ve Seres ve Hunların komşuluğunun tamamen rastlantısal bir sonuç ile ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Fakat Cassiodore neden bu şekilde hareket etmiş olabilir? Diğer bir deyişle teorilerine doğrudan zıt olan metinlerle karşılaşan Maenchen-Helfen, tek taraflı karşı hipotezleri çoğaltır. Hunlardan bahsetmek için Jordanes kötü bir kaynak değildir ve onun verdiği bilgiler şüphesiz daha belirsiz olan ve içlerinde, onları kuzeydoğuda uzak bir yere koyan Ammianus Marcellinus'un [XXXI, 3,1] metni gibi başka metinler tarafından desteklenmektedir.

II. İç Asya Hunları Hakkında Yeni Bilgiler (IV. ve V. Yüzyıl)

1. Nümizmatik Bilgiler

Nümizmatik her şeyden önce gelmektedir. Eftalit paralarındaki OIONO okuması İç Asya Hunlarından bahseden Bizans metinlerini doğrulamaktadır ve bu okuma İran Hunları hakkındaki tartışmalarda çok sık bir şekilde atıf yapılan unsurlardan biridir: Bu okuma daha sonra tamamen terk edilmiştir [Alram 2002: 151].

II. Şapur döneminde yeniden kullanılan paralarla basılan ve IV. yüzyılın sonlarına ait Kapisa ve Gandhara paraları üzerinde bulunan *αλχοννο* okuması, Hint efsanesi *rajālakhāna* (bu *rājāalakhāna* demektir) ile bir bağ kurularak bundan sonra genellikle *αλχαννο* şeklinde düzeltilmiştir. Bu paraların biri [Alram 1996: 520-521] Ermeni coğrafyasının Alxonları ile Valxonları arasında bir bağ oluşturmamıza izin vermemektedir.⁹

Bu gün tartışılan diğer bir okumada III. Şapur (383-388) döneminde Kabil yakınlarında toprağa gömülen Tepe Maranjan hazinesinin dinarları üzerindeki *βαγο κιδαρο* okumasıdır. Bu paralar yalnızca, açıkça'dan çok fazla değişmemiş numaralar tarafından takip edilen *ΚΙ* taşımaktadır. Diğer bütün kaynaklar Kidarit Hunları'nı *Οὐννων τῶν Κιδαριτῶν* IV. yüzyıl yerine 420-440 dönemine yerleştirmekte hemfikir iken bu paralar hiçbir kronolojik temel sağlamamaktadır [Grenet 2002: 206-207 ve de la Valssiere 2002: 113-114]. Kidaritler hakkında bazı Semerkant paraları üzerinde bundan böyle *kydr* okumaktayız. Bu da bize onların imparatorluklarının Soğd ülkesindeki yayılmalarını göstermektedir [Zelmal 1983: 251].

Bu üçlü değişiklik önemli bir netice vermektedir: OIONO'nun yokluğunda ve *αλχαννο* şeklindeki bir okumayla İç Asya'yı harap eden istilacıların kendilerini nasıl tarif ettiklerini bilemeyiz. Bundan sonra paraların üzerinde Hun ifadesi bulunmamaktadır. Böylece Ammianus Marcellinus'un Chionitler ve Bizanslı Faustos'un 370'li yıllar hakkındaki metinleri IV. yüzyıldaki hadiseler hakkında bilgi veren yegâne kaynaklarımıza dönüşür.

2. Arkeolojik veriler

İki arkeolojik veri yığını meseleyi derin bir şekilde yeniden ortaya çıkarmaktadır. Birincisini ele almak için Maenchen-Helfen'in vakti vardı; ama İç Asya'daki Sovyet çalışmalarına ve Kanişka'nın tarihi meselesine sıkı bir şekilde bağlı olan ikincisi ise çok yakın bir zamanda değerlendirilmeye alındı.

Ölümünden sonra yayınlanan kitabında Maenchen-Helfen, uzun zamandır reddettiği Hun kazanlarının temelinde Xiongnu kazanları olduğunu kabul etmişti. Dahası kaynaklara ya da nehirlerle yakın yerde gömülen bu nesnelerin bulunduğu yer Macaristan'da ve Yukarı Asya'dakilerle benzerlikler arz etmekteydi. Bu sadece maddi değil ritüel bir devamlılığı da yansıtmaktaydı [Maenchen-Helfen 1973]. Maenchen-Helfen ölümünden sonra yayınlanan ve tamamlanmamış bu kitaptan hiçbir netice elde edememişti. Kazanlar hakkındaki bilgiler o zamandan beri ilerleme göstermiştir. Sadece Pannonia'daki Hun kazanlarının Xiongnu kazanlarından geldiğini değil; Ordos'taki basit kazanların karmaşık Avrupalı kazanlara kadar

⁹ Çev. [Hewsen 1992: 75]. Bu düzmetmenin geçerliliği konusunda çok emin değilim: Eğer çıkarımların büyük bir kısmı -a- taşıyorsa, -o-'yu taşıyan ve içlerinde daha erken ortaya çıkanların da olduğu bazı çıkarımlar bulunur. Burada fonetik ve grafik bir değerlendirme ile karşı karşıya kalabiliriz. Bu dönemde belirli sayıda göçebe halkın güneye doğru dağları geçtiğini bilinirken, Ermeni bir coğrafyacı tarafından Sir-Derya üzerinde konulan Alxon adı ile *αλχοννο* veya Gandhara *αλχαννο* arasındaki kimliğin sade bir tesadüf olması çok şaşırtıcı olmalıdır.

şekil ve tipolojik olarak değişimini de takip edebilmekteyiz. Dahası kültürel süreklilikten dolayı göç yolları olarak kabul edilmesi gereken yollar şimdi açık bir biçimde belirlemektedir [Erdy 1994]. Bunlardan biri oldukça kuzeydedir ve doğuda Güney Sibirya'dan ve batıdan da Ural'daki Ekaterinburg Geçidi'ne kadar uzanmaktadır. Moğol stepleri ile Macar Pusztası arasındaki bu yol boyunca Xiongnu kazanlarının başlıca buluntuları bir arada toplanmıştır. Bununla birlikte, aynı tipolojik kuralları uygulayarak, Ural'ın ağız kısmında yer alan Yukarı Kama'da ortaya çıkan Xiongnu grupları ile Batı'yı istila eden Hunlar arasında doğrudan bir bağ öngörülebileceğinden emin değilim. Kulp yapısında belirgin farklılıkların olduğu pek çok Xiongnu kazan modeli bulunmaktadır. Kuzey yolunda, Yukarı Kama'ya kadar bulunan kazanlar Macaristan'da hiçbir zaman bulunamadığımız çok özel bir modelde yapılmışlardır. Buna karşılık daha güneyde olan ikinci yol boyunca bulunan kazanlar açık bir şekilde Hun dünyasına ait kalıntıları yansıtmaktadır. Bu kazan kalıntıları çok fazla değildir; ama Urumçi ve Altay'dan İç Asya, Volga ve son olarak da Macaristan'a kadar devam eden ve pek çok bilgiyi sağlayan bir göçün tarihini anlatmaktadır.

Diğer bilgi yığınları yerleşik İç Asya ile ilgilidir. Sovyet döneminde yapılan çalışmalar kadar Özbekistan, Tacikistan'da ve Afganistan'daki çalışmalar da çok önemlidir. İç Asya sitelerinin kronolojisi sıkı bir şekilde Kuşan imparatorları tarafından başlatılan ve Kuşan-Sasani ve onların barbar taklitçileri tarafından yeniden kullanılan bir para serisine bağlıdır. Bununla birlikte Kuşan İmparatorluğu'nun kronolojisi uzun bir zaman tartışmalı olmuştur. Sovyet görüşü Kanişka'nın ilk yılını 371 gibi abartılı bir yere koysa da bu tarihin şimdilerde 127-128 yılına denk geldiği kabul görmektedir.¹⁰ Sitelerin kronolojileri hakkında bir kez daha düşünüldüğünde ortaya çıkan tablo yeteri kadar açıktır ve bu tablo Ceyhun'un güneyi ve kuzeyini yani Soğd Ülkesini ve Baktriya'yı karşı karşıya getirmektedir. Soğd ve Baktriya bölgesinde IV. yüzyıl insan yerleşiminin derin bir değişimi¹¹ söz konusudur. Bu siteler bir gerileme, yangın katmanları ve bazı sulama ağları kalıntıları göstermektedir. Daha kuzeyde, Seyhun Nehri boyunca aynı şekilde sulu tarım sürekli olarak yapılmış ve bir seramiğe göre halkın bir kısmı Soğd Ülkesi'ne sığınmış gözükmektedir. Bu özellikle III. yüzyılın sonunda veya IV. yüzyılda Seyhun deltasında büyük oranda tahrip edilen (burada yıkılmış site katları/ yangın katmanları vardır) Dzety-Asar Kültürü'dür. Burada oturan halkın bir kısmı Kafkaslara ulaşırken diğer kısmı ise Fergana'ya kadar güneye doğru yöneldi [Levina 1996: 375]. Kaunci Kültürü'nün sakinleri (Orta Seyhun) aynı şekilde Soğd Ülkesi'ne sığınmışlardır [Burjakov 1991: 198-199 ve Marşak ve Raspopova 1990: 181]. Sonunda IV. yüzyıl, Harezmi'de belirgin bir şekilde bir kesintiye göstermektedir. Fakat V. yüzyılda durum değişmektedir: Baktriya Bölgesi savaş damgalarını taşımaya devam ederken, kısmen de olsa Sir-derya ve Baktriya Bölgesi'nden göç eden halklar sayesinde Soğd Bölgesi şüphesiz zirai olduğu kadar şehircilik açısından da çok hızlı bir yeniden inşa safhasında girmiştir. Politik yapının sağlamlığı uzun vadede güvence altına alınmış görünmektedir; zira kanallar yeniden kazılmış ve özellikle planlı bir şehircilik Zereşan Vadisi'nin bir ucundan diğer bir ucuna kadar ortaya çıkarılmıştır [Semenov 1989; Grenet, 1996; de la Valssiere 2002: 109-112]. V. yüzyıl, Erken dönem Ortaçağ İç Asya'sında uzun süreli bir Soğd ekonomik hâkimiyeti oluşturmuştur [de la Valssiere 2002: 102-123]. Böylece *Weishu* 102.2270 V. yüzyılda en azından

¹⁰ Halen daha Zeymal'in çalışmasından hareketle Kanişka'yı 371 yılına tarihlendiren Leningrad Okulu ile daha ihtiyatlı olan ve şimdi kabul gören tarihe yakın duran Taşkent Okulu arasında bir ayırım yapmanın gerekli olduğu görülmektedir.

¹¹ Burada göçebeler ölü yakma ritüelini uygulamaktadırlar. Bişkent mezarlığında olduğu gibi. [Sedov 1987].

üç nesil boyunca Soğd Ülkesi'ne hâkim olan ve bu ilerlemeye öncülük eden hanedanın etnik kimliğini vermektedir: Bunlar da Xiongnu'lardır.

3. Yazılı Veriler

Yazılı metinler açısından pek çok Baktriya metninin ortaya çıkması onomastiği gerekli bir hâle getirmiştir. Bununla birlikte 359 [AmmianusMarcellinus, XIX, 1,7, çev. 1970: 122] yılında Amid (Diyarbakır) Kuşatmasına katılan II. Şapur'un müttefiki olan Chionit kralın adı olan Grumbates, 470 yılına doğru Rob Krallığı'nın (Hindikuş'un kuzeyi) bir prensi için Gorambad γοραμβαδο olarak gösterilmiştir [Sims-Williams 1997: 13, dök. 4]. Ammianus Marcellinus'un bundan bahsetmesinden sonraya denk gelen bu metnin tarihi, bu adın otantik olarak Baktriya kökenli olup olmadığını, hangi durumlarda Chionitlerin bunu kesin olarak kullandıklarını ya da bölgesel soyluların onomastiğine basit bir şekilde entegre olup olmadığına karar vermeye izin vermemektedir. Baktriya belgeleri ve mühürleri Eftalit adının (ηβοδαλο) yerel yapısını, aynı şekilde Khingila (ερκιγγιλο) ve Toramana (τωρομανο) gibi krallarının adlarını da vermektedir [Sims-Williams 2002: 233]. Baktriya metinleri bizi bazı tanımlamalardan vazgeçmeye götürmektedir: Eftaltilere dağılı ve Pamirli bir köken vermek için Enoki tarafından kullanılan Himalayalardaki çekeşliliğin Eftalitlerin Baktriya'ya varmalarından uzun zaman önce burada olduğu ortaya çıkmıştır: Bundan bahseden Çince yazılar Eftalit adı altında baskın olan yerel halk ve göçebe elitleri birbirine karıştırmaktadır. Çok sayıda metin henüz yayınlanmamış değildir ve haklı bir biçimde, daha sonraki halklar hakkında bilgiler verdikleri gibi, bu metinlerin IV. yüzyılda Baktriya'da yaşayan halklar üzerine bazı bilgiler vereceğini ummaktayız.

Soğd taraflarında, yukarıda da değinildiği gibi Xwn önadının Soğd onomastiğinin ortasında, Yukarı İndus kervancıların yaptığı duvar yazılarında ortaya çıkması ilgi çekicidir: Bu ortaya çıkış her ne kadar aynı politik düzeye sahip olmasa da, ki bugün paraların üzerindeki okunmalar terk edilmiştir, yine de III. ve V. yüzyıllar arasındaki bazı dönemlerde Hunların Soğdlarla temas hâlinde oldukları gerçeğini sağlamlaştırmaktadır. Bu ön addan 16 kez bahsedilmektedir. Bu duvar yazılarının onomastik derlemelerinde miktar olarak 3. sırada bulunmaktadır: Pek çok Soğd önağıyla olan bu önemli bütünleşme, birbiriyle düşmanca ilişkilerin değil halkın kaynaştığı bir dönemi yansıtmaktadır.¹² Fakat bu yazmaların tarihlerini belirlemek gerekmektedir. Öyle ki bir detay Xwn'dan bahseden bu duvar yazılarının son yazılanlar arasında yer almaları üzerine düşünmemize imkân tanımaktadır. Aslında öteki ön adların aksine Xwnsoyadlarda hiç bulunmamaktadır. Burada X'den olan 16 erkek Xwn bulunurken X'den hiçbir erkek Xwn bulunmamaktadır. Bu Xwn'ların elbette Soğd önadları olan babaları vardır. Bu durumda Xwn ön adı tesadüfe çok az yer bırakmaktadır.¹³ Diğer taraftan birtakım nedenler son duvar yazılarının V. yüzyılda yazıldığını düşündürmektedir.¹⁴ Xwn'dan bahsedenler bunun bir parçasını oluşturmaktadır ve halkın kaynaşmasının yerleştirilmesi

¹² Soğd onomastiğini incelemeye imkân sağlayan öteki belge koleksiyonları, VIII. yüzyıldaki Mugh Dağı belgeleri ve bu önaddan çok az bahseden (VII. ve XIII. Yüzyıl) Turfan'dan gelen Çince belgelerdir.

¹³ Bu konuda verilecek sadece birkaç örnek bulunmaktadır. 32 Nnyßntk bahsinden 10'u; aynı şekilde 26 Pys'k'nın 10'u; 12 cýtßntk'nın 3'ü; 9 wxswßntk'nın 5'i; 8 Owr'k'nın 3'ü; 8 m'ymryc'ün 5'i; wxswdß'r'nin 3'ü; 4 'ßy'mnßntk'in 3'ü soyadı konumundadır. Toplam olarak 5'den daha fazla yazıda gösterilen bütün isimler soyadı durumu göstermektedir (fakat en fazla üç kez görülmektedir); ancak bir tek Xwn bunun istisnasıdır.

¹⁴ M'ymryc ön ve soyadının varlığı IV. yüzyılı dışarıda tutmuş görünürken, Türkçe önadların yokluğu bizi VI. yüzyılı da aynı şekilde dışarıda tutmaya götürebilir. Öyle ki Maymurg şehri V. yüzyılda yükselmeye başlamış görünmektedir.

gereken dönem V. yüzyıldır. Bunların ortaya çıkışı, Soğd Ülkesi'ndeki Hun varlığı hakkındaki Çin ve Bizans metinlerinden bağımsız bir tarzda olduğunu doğrulamaktadır: Çin kaynakları tarafından Xiongnu, Bizans kaynakları tarafında da Hun olarak nitelenen miladi V. yüzyıldaki Kidarit hanedanı altında yaşanan Soğd dinamizmi Xwn önadının Soğd onomastiğinde görünmesi için gerçekten ideal bir bütünlük oluşturmaktadır. Kanaatimce Soğdlu Xwn'lar Soğd Ülkesi'ndeki Kidarit hanedanı hâkimiyetinde ortaya çıktılar ve 460 yılından evvel adlarını Yukarı-İndüs kayalıklarına kazıdılar. Eftalitlerin, Soğd Ülkesi'ni geçitlerden ayıran Baktriya'daki ani yayılmaları bu yolu kesmiştir.

Diğer Çin, Ermeni, Asur, Bizans ve Hint metinleri uzun zamandan beri bilinmektedir. Bununla birlikte, gerçekte Çin kaynaklarının V. yüzyılın başlarında Ruanruan'ın uzak kuzeydoğusunda, yani Altay civarında, Xiongnu'ların "torunlarından kalanlardan" 匈奴餘種 (Weishu 103.2290) bahsetmesi üzerine yapılan değişik yeni yorumlamalara çok az dikkat edilmiştir. Burada bilgilerin niteliğinde tartışılacak bir şey yoktur: *Weishu*, Xiongnu teriminin kullanımında oldukça tutumlu davranmaktadır¹⁵ ve bu Xiongnu'lar, Ruanruan'ların komşularının listesi içinde tek olanlardır. Öyle ki bu bilgi oldukça önemlidir: Bu bilgi, geçen II. yüzyılda Kuzey Hunları hakkında bilgi veren herhangi bir kaynağın yokluğunda, tek başına sadece Hunların, Xiongnu'ların eski topraklarından başlayan göçleri hipotezine karşı çıkmak için kullanılan başlıca argümanların birini yıkmıştır. Xiongnu'lar gerçekte oldukça kuzeyde, Çin kaynaklarının görüldüğü sahanın oldukça ötesinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bunlar burada bir imparatorluk kuramamışlar ve eski Xiongnu'ların varisleri hâline gelmişlerdir, böylece siyasi kabile kimliği korunmuştur.

Bilinmesine karşın, diğer bir bilgi kaynağı, *Weishu* 102.2278-9, hak ettiği itibarı görmemiştir: Eftalitlerin Altay'dan (金山) İç Asya'ya 360-370 yılları civarında göç etmiş oldukları söylenmiştir:

"Büyük Yüezhi'nin ırkıdan olan Yeda ülkesinin Gaoju'ların diğer bir kolu oldukları da söylenmektedir. Bunların kökeni Sai'nin kuzeyindeki bir bölgeden gelmektedir. Altaylardan güneye doğru hareket ederek Hotan'ın batısına yerleştiler, başkentleri Maveraünnehir'in 200 li'den fazla güneyinde, *Chang'ar*a ise 1100 li uzaklıktadır.

嚙嚙國，大月氏之種類也，亦曰高車之別種，
其原出於塞北，自金山而南，在於闐之西，都
烏許水南二百餘里，去長安一萬一百里。

¹⁵ Bu metinde terimin kırk kadar yerde geçtiğini görmekteyiz. Bunların da büyük bir kısmı Güney Xiongnuları veya Hun dönemi ile retorik mukayesesi ile alakalıdır. Güneyin dışında kalan çağdaş Xiongnu bahisleri çok nadirdir. 102. ve 103. bölümlerde batı ve kuzey ülkelerine adanan bu terimden sadece 3 tane vardır; bu da coğrafi olarak eski Xiongnu İmparatorluğu'nun sınırları demektir: Bunlardan birine (103.2290) yukarıda değinilmiş; ikincisi ise Soğd Ülkesi'nin Xiongnu'lar tarafından fethinden bahseden meşhur parçada geçmektedir (102.2270), üçüncüsü ise Eftalitler, Hunlar ve Bizanslılar ile olan mücadeleleri tasvir etmektedir: "*Bilhare İnan Kralı Perozes, Akhunlar olarak adlandırılan Eftalit Hun ulusunun sınırları ile alakalı bir savaşa girdi, heybetli bir odu hazırladı ve onların üzerine yürüdü. Eftalitler adlarının yanı sıra gerçekte Hun asıllıydılar* (Ἐφθαλίται δὲ Οὐννικὸν ἐν ἔθνοσσι εἰσὶ τε καὶ ὄνοσσι λόνται); bununla birlikte onlar bizim bildiğimiz Hunların hiçbiri ile karışmamaktadırlar" [Procope 1914: 13-15].

Togdian'ın sıklıkla koruduğu Wei-shu'nun orijinal metninden hareket ederek buraya eklediği şey, Altaylardan hareketin (452-466) tarihlerinden önce, Wenchengdides Wei'nin hâkimiyetinden 80-90 sene evvel gerçekleştiğidir.

至後魏文帝時已八九十年矣¹⁶

4. Bir Yeniden İnşa Teklifi

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle ve bunları dikkatli bir şekilde kullanarak bir yeniden inşa ortaya koymanın zamanıdır: Burada mümkün olduğu kadar sadece gerçeğe yakın bir sonuca götüren çok sayıda verinin çok basit bir tarzda dikkate alınması söz konusudur.

Bana göre Hun siyasi kimliği altında birleşen bir grup kabile 350-360 yılları arasında Altay dağ kollarından pek çok dalga halinde hareket etmiş ve bunların bir kısmı kendilerini Sirderya'ya, diğer bir kısmı ise Volga taraflarına atmıştır.

Pek çok hadise Avrupa'da olduğu gibi İç Asya'yı işgal edenlerin kesinlikle Altay Bölgesi ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Altay, doğuda, biçim değiştirmiş pek çok Hun kazanının büyük oranda yıkıldığı ve Macaristan Hunlarının kazanlarının doğrudan tek prototipi olan kazanların olduğu yerdir. Şüphesiz Eftalitlerin de hareket ettiği yer Altay'dır. Bu yer Çin kaynaklarında V. yüzyılın başlarında halen daha "Xiongnu'ların torunlarının kalanlar" olarak yer almaktadır. Nihayetinde İç Asya'daki tahribatlar kuzey ve doğu taraflarından gerçekleşmiştir. Sirderya'nın nüfusu güneye ya da Kafkasya istikametine doğru sığınmıştır.¹⁷

Kronoloji de aynı şekilde birbiriyle uyumludur: Sirderya seramiklerinin Sogd Ülkesi'nde yayılması, İç Asya'daki tahribatların birbirini takip eden ayrı olaylar şeklinde değil de bir bütünlük oluşturduğunu göstermektedir; 350 tarihinden itibaren Sasaniler ülkelerinin kuzeydoğu sınırında Chionit denilen ve İranlı olmayan (ölü yakma geleneği olan) düşmanlarla karşılaştılar. 452 tarihinden 80-90 sene evvel, yani 360-370 yılları civarında Eftalitlerin bir kısmını oluşturduğu kabileler Altay bölgesini güney ve İç Asya istikametine terk ettiler; en geç 370 yılında Hun kabileleri Volga ve Don nehirleri arasında ortaya çıkmıştır.¹⁸

Son olarak bu kabilelerin Hun kimliğinde şüphe yoktur; aynı zamanda taşıdıkları isimden dolayı da İç Asya hakkındaki metinlerde olduğu gibi Avrupa'da da genel bir ismin olasılığı saf

¹⁶ 193. bölüm, ss. 1040, YedaGuo.

¹⁷ Değişik noktalardan başlayan bir göç düşüncesine dayanan diğer yeniden inşalar üstesinden gelinemeyen bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. Sovyet görüşü uzun bir süre Hunların Xiongnu'ların torunları olduklarını; fakat Xiongnu'nuzun bir zaman önce Ural'ın güneyine göç ederek IV. yüzyılda güneye doğru inmeden önce Ugric halkıyla kaynaştığı savunmuştur.[bu konudaki referans **[Maenchen-Helfen 1973: 447. N.21]**. Ayrıca bk. L. N. Gumilev, *Xunnu*, Moscou, 1960, böl. 15. Bu yeniden inşa genel bir isim tuzağına düşmemekle ve İç Asya'da Hunların varlığını açıklayabilir niteliktedir: Muhtemelen kuzeybatıdan gelen Hun grupları tarafından gerçekleştirilen bir İç Asya fethi düşünülebilir. Fakat bu bağlamda neden Macaristan'daki kazanların Ural tipi ile tamamen aynı olmadığını; buna karşın bu kazanların Urumçi ya da Altay'da bulunan örneklerle çıktığını anlamak ve nihayetinde öne sürülen işgalin tersine, Aşağı Sirderya seramiklerinin Kafkaslardaki varlığını açıklamak oldukça zordur. Diğer bir zorluk da Çince metin Eftalitlerin Altay'dan çıkışlarını 360 yılında vermesidir. Hareket noktasını yolun ortasına, Sirderya veya Semirec'e'deki Kazak steplerine koymak hiçbir şeyi çözmez. Arkeoloji gibi *Weilue* de Xiongnu'ların III. yüzyılda bu bölgedeki önemsiz varlığı görmeyi yasaklamaktadır **[Chavannes'teki tercümesine bakınız 1905]**. Dzety-Asar kazılarında bulunan ve milattan önceye tarihlenen minyatür Xiongnu kazanlarına dikkat çekiyoruz. Bk. **[Levina 1996: 188]**.

¹⁸ Burada mesafenin bir önemi yoktur. Senede sadece 6 ay seyahat ederek, batıya doğru günde 2 kilometre gidilerek Altay bölgesi ile Volga arasını kat etmek için sadece beş sene gerekmektedir.

dışı bırakılırsa bu kimliğin anlamı üzerinde hemfikir olmak gerekir. Diğer taraftan Çin kaynağı bir taraftan Altay yakınlarında bir göçebe grubunun, II. ve V. yüzyıl arasında Çin kaynaklarının görüldüğü sahanın oldukça uzağında Kuzey Xiongnu'larının siyasi varisleri olduklarını iddia etmeye devam ettirdiklerini göstermektedir. Xiongnu kazanlarının bu bölgedeki yoğunluğu ve bunların ritüel kullanımının sürekliliği kısmen bu mirasın dini de olduğunu göstermektedir. Bu Altay göçebeleri yalnızca dağılmış olan Xiongnu'ların küçük bir kuşağının soyundan ya da aksine daha önemli gruplardan gelmiş olmalıydılar. Bu kabileleri bir federasyon hâline getiren Xiongnu'ların bu politik ve kültürel kimliği idi. Steplerde dilin ve kan bağının çok fazla ehemmiyeti yoktur.

KAYNAKÇA

- 📖 ALRAM M. [1996]. "Alchonund Nezak. Zur Geschichtederiranischen Hunnen in Mittel-asien", *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro Magno al X secolo*, (Attidei Convegna Lincei, 127), Roma, ss. 519-554.
- 📖 ALRAM M. [2002]. "A Rare Hunnish Coin Type", *Silk Road Art and Archaeology*, vol. 8, ss. 149-153.
- 📖 AMMIEN Marcellin [1968-1977]. *Histoire*, Paris: LesBellesLettres.
- 📖 BAILEY H. W. [1954]. "Harahuna", *Asiatica*. Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. Geburtstaggewidmet, Leipzig, ss. 12-21.
- 📖 BAILEY H. W. [1985]. *Indo-Scythian Studies being Khotanese texts, VII*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 📖 BURJAKOV Ju. F. [1991]. "A propos de l'histoire de la culture de la région de Tashkent au 1er millénaire avant notre ère et au 1er millénaire de notre ère", *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique: Sources écrites et documents archéologiques*, ed. P. Bernard, F. Grenet (éd.), Paris: CNRS, ss. 197-204.
- 📖 CHAVANNES E. [1905]. "Les Pays d'Occident d'après le Wei Lio", *T'oung Pao*, série II vol. VI, ss. 519-571.
- 📖 DAFFINÀ P. [1969]. "Chih-chih Shan-YO", *Rivistadegli StudiO rientali*, vol. XLIV-3, ss. 199-232.
- 📖 DAFFINÀ P. [1994]. "Stato presente le prospettive della questione unnica", Attila. Flagellumdei?,ed. S. Blason Scarel Roma: Studia Historica, ss. 5-17.
- 📖 ENOKI K. [1955]. "Sogdiana and the Hsiungnu", *Central Asiatic Journal*, vol. 1, ss. 43-62.
- 📖 ERDY M. [1994]. "An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media, with Historical Observations", *Archaeology of the steppes*, ed. B. Genito, Napoli, ss. 379-438.
- 📖 GRENET F. [1989]. "Les 'Huns' dans les documents sogdiens du mont Mugh", *Etudes Irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*, (Cahier de Studialranica, 7), ss. 165-184.
- 📖 GRENET F. [1996]. "Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve s. de n.e.: de l'héritage antique a l'adoption de modelés sassanides", *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, (Atti dei Convegna Lincei, 127), Roma, ss.367-390.
- 📖 GRENET F. [2002]. "Regional Interaction in Central Asia and North-West India in the Kida- rite and Hephtalite Period", *Indo-Iranian Languages and Peoples*, (Proceedings of the British Academy 116), ed. N. Sims- Williams, London, ss. 203-224.
- 📖 HENNING W. B. [1948]. "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. XII3/4,ss. 601-615.
- 📖 HEWSEN R. H. [1992]. The Geography of Ananias of Sirak (ASXARHAC'OYC'). The Long and the Short Recensions, (Beiheftezum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, ReiheB (Geisteswissenschaften), 77), Wiesbaden: Reichart.

- DE LA VAISSIERE E. [2002]. Histoire des marchands sogdi ens, (Memoires de l'HEC, 32), Paris.
- DE LA VAISSIERE E.-RIBOUD, P. [2003]. "Les livres des Sogdi ens", *Studia Iranica*, vol. 32-1, ss. 127-136.
- LEVINA L. M., Etnokul'turnajaistorija Yostocnogo Priaral'ja.I tysjaceletie do n.e.-I tysjaceletie n. e.,Moscow: Vostocnaja Literatura RAN
- LEVY S. [1905]. "Notes chinoises sur l'Inde. V Quelques documents sur le bouddhisme indien dans l'Asie centrale", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, vol. V,ss. 253-305.
- MAENCHEN-HELFEN O. [1944-45]. "Hunsand Hsiung-nu", *Byzantion*, vol. 17, ss.222-243.
- MAENCHEN-HELFEN O. [1955]. "Pseudo-Huns", *Central AsiaticJournal*, vol. 1, ss. 101-6.
- MAENCHEN-HELFEN O. [1961]. "Names of the Hiung-nu",*Central Asiatic Journal*, vol. 6, ss. 249-261.
- MAENCHEN-HELFEN O. [1973]. *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*, Berkeley: University of California Press.
- MARSHAK B.,RASPOPOVA, V. [1990]. "Les nomades et la Sogdiane", Nomades et sedentaires en Asie centrale. *Apports de l'archeologie et de l'ethnologie*, ed. H.-P. Francfort, Paris: CNRS, ss. 179-185.
- PARLATO S. [1996]. "Successo euroasiatico dell'etnico 'Unni'", *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, (Atti dei Convegni Lincei, 127), Roma, ss. 555-66.
- PROCOPE [1914]. *Histoire des guerres: The History of the Wars*, I, ed.-terc. H. B. Dewing, Cambridge: Harvard University Press.
- SEDOV A. V. [1987]. *Kobadiannaprorogerannegosrednevekov'ja (KobadianausevilduHautMoyen-Age)*, Moscou :Nauka.
- SEMENOV G. L. [1989]. "Sogdijskijgorodv rannemsrednevekov'e: formirovanie plana", *Itogirabotarxeologiceskixekspedicij Gosudarstvennogo Ermitaza*, ed. G. Smirnova Leningrad, ss. 128-140.
- SHIRATORI K. [1928]. "A Studyof Su-t'e, or Sogdiana", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, vol. 2, ss. 81-145.
- SIMS-WILLIAMS N. [1989-1992]. *Sogdian and other Iranian Inscriptions of the Upper Indus, I-II, (Corpus Inscriptionum Iranicarum, II/II)*, London: School of Orientaland African Studies.
- SIMS-WILLIAMS N. [1997]. *New Light on ancient Afghanistan. The Decipherment of Bactrian*, London: School of Oriental & African Studies.
- SIMS-WILLIAMS N. [2002]. "Ancient Afghanistan and its Invaders: linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions", *Indo-Iranian Languages and Peoples*, (Proceedings of the British Academy, 116), ed. N. Sims-Williams, Londres, ss. 225-242.
- SINOR D. [1990]. "The Hun Period", *Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge, ss.177-205.
- TONGDIAN [1995]. *par DuYou*, Changsha, Yuelushushe.
- WEI SHU [1974]. *par WeiShou*, Zhonghuashuju, Beijing.
- YÜ, Ying-shih [1990]. "TheHsiung-nu", *Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge, ss. 118-149.
- ZEIMAL' E. V. [1983]. "The Political History of Transoxiana", *Cambridge History Of Iran*, 3/1: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambrige: Cambrige University Press, ss. 232-262.
- ZURCHER E. [1972]. *The Buddhist Conquest of China*, (Sinica Leidensia, XI), 2 vol., 2. Ed. Leiden: Brill.